

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Parochiekerk Pius X in Antwerpen (Wilrijk)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Parochiekerk Pius X in Antwerpen (Wilrijk), Groenenborgerlaan 216 –
monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/11002/133.1

Jozef Braeken – Tobias Hooftman

25/01/2019

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	5
1.2.1.	Historiek	5
1.2.2.	De architecten	6
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	7
1.3.1.	Ruimtelijke context	7
1.3.2.	Exterieur	7
1.3.3.	Plattegrond	8
1.3.4.	Interieur	8
1.3.5.	Meubilair	10
1.3.6.	Cultuuroederen	11
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	11
2.	Evaluerend gedeelte	12
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	12
2.1.1.	Historische waarde	12
2.1.2.	Architecturale waarde	12
2.1.3.	Artistieke waarde	13
2.2.	Motivering van het type bescherming	13
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	13
2.4.	Juridische toestand	14
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	14
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	14
3.	Beheersvisie	14
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	14
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	14
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	15
4.	Bronnen	15
4.1.1.	Archivalia	15
4.1.2.	Literatuur	15
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	16
5.1.	Omgevingsplan	16
5.2.	Fotobijlage	16
5.3.	Cultuuroederen	16

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

1.1. Situering

De Parochiekerk Pius X, Groenenborgerlaan 216 in Wilrijk, is gelegen in de wijk Oosterveld nabij de grens met het district Antwerpen. Het betreft een naoorlogse postconcliaire kerk met luifel, toren en plein. De bescherming van Parochiekerk Pius X omvat cultuurgoederen.

De aanleiding voor het beschermingsvoorstel van de parochiekerk Heilige Pius X is tweeledig. Het voorstel kadert enerzijds in de herinventarisatie van het bouwkundig van de Stad Antwerpen, die tijdens de huidige legislatuur de focus legt op 20ste-eeuws erfgoed. Anderzijds vloeit het voorstel voort uit het Parochiekerkenplan Antwerpen 2016 (Kerkenbeleidsplan), en het erfgoedwaardenonderzoek van de naoorlogse parochiekerken dat hieraan vooraf ging.

Sinds 2010 voert het Agentschap Onroerend Erfgoed een systematische herinventarisatie uit van het bouwkundig erfgoed van de stad Antwerpen. Tijdens de huidige regeerperiode (2015-2019) is de focus verschoven van een geografische aanpak naar een thematische benadering. De grootste lacune in de inventaris van het bouwkundig erfgoed, waarvan de eerste gebiedsdekkende campagne werd uitgevoerd tussen 1975 en 1989, is het bouwkundig erfgoed van de 20ste eeuw, en dan met name het interbellum (1919-1940) en de naoorlogse periode (1945-1980). De nieuwe thematische benadering van de inventarisatie ging bijgevolg uit naar het waardevolle bouwkundig erfgoed uit deze beide periodes. Het herinventarisatieproject houdt ook in dat een selectie van het geïnventariseerde erfgoed met de hoogste erfgoedwaarde worden voorgesteld voor bescherming. De groep naoorlogse gebouwen die in het verleden reeds als monument beschermd werden, is op enkele privéwoningen na hoofdzakelijk samengesteld uit markante openbare, onderwijs- of kantoorgebouwen. Het betreft het Administratief Centrum Oudaan, de Stedelijke Kindertuin Sint-Gummarusstraat en het Middelheimpaviljoen door Renaat Braem, de BP-building door Léon Stynen en Paul De Meyer, het Districtshuis van Merksem, door Victor Gorlé en Jozef Frissen, de Bibliotheek van Deurne door Jul De Roover, en het Theologisch en Pastoraal Centrum door Paul Felix. Van het religieuze erfgoed uit deze periode is slechts één parochiekerk als monument beschermd, namelijk de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk door Paul Felix, die deel uitmaakt van het gebouwencomplex van het Sint-Xaveriuscollege in Borgerhout. Om tegemoet te komen aan deze lacune, worden in de huidige reeks beschermingsvoorstellen voorkomend uit de herinventarisatie van Antwerpen, voor wat het naoorlogse erfgoed betreft, de focus gelegd op de naoorlogse parochiekerken, en met name deze waarvan de erfgoedwaarde het lokale niveau overstijgt.

Naar aanleiding van het Kerkenbeleidsplan, de langetermijnvisie over de toekomst van de Rooms-katholieke parochiekerken, kreeg de stedelijke dienst monumentenzorg van Antwerpen de opdracht om de erfgoedwaarde van de Antwerpse parochiekerken in kaart te brengen. Voor de evaluatie van de 23 naoorlogse parochiekerken, werd beroep gedaan op onderzoekers van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Van deze groep kerken waren er reeds 11 opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed. De 12 overige werden grondig onderzocht via een plaatsbezoek en het nodige archiefonderzoek. Als resultaat daarvan werden 7 kerken aan de inventaris van het bouwkundig erfgoed toegevoegd, en 5 niet weerhouden wegens een gebrek aan erfgoedwaarde. Vervolgens werden de 23 naoorlogse parochiekerken aan een vergelijkend erfgoedwaardenonderzoek onderworpen. Daarbij werden drie aspecten in rekening gebracht: de architecturale en kunsthistorische waarde, de situationele waarde en de ensemblewaarde. De architecturale waarde werd beoordeeld op 20 punten. Als ondersteunende eerder dan als doorwegende factor, werden de ensemblewaarde en de situationele waarde beoordeeld als hoog, neutraal of laag. Wegens de specificiteit van de naoorlogse religieuze architectuur, werd de Antwerpse groep kerken ook getoetst aan de Vlaamse context. Uit

deze evaluatie kwamen drie parochiekerken naar voor, die binnen hun groep de hoogste score behalen, en waarvan de erfgoedwaarde ook binnen de Vlaamse context standhoudt: de parochiekerk Heilige Pius X in Wilrijk, de parochiekerk Sint-Anna ten Drieën in Antwerpen (Linkeroever), en parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand in Deurne.

De parochiekerk Heilige Pius X door Paul Meekels en Lode Wouters uit 1966-1967 in Wilrijk, is weerhouden als de eerst gerealiseerde en veruit belangrijkste kerk van Meekels, die tot de vernieuwers in de naoorlogse kerkenbouw gerekend wordt. Het gebouw is een type-voorbeeld van de post-conciliaire gemeenschapskerk, en van het compromisloze brutalisme in de architectuur van deze periode. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde neutraal, ensemblewaarde laag).

De parochiekerk Sint-Anna ten Drieën door architect Jos Ritzen uit 1968-1970 in Antwerpen Linkeroever, is weerhouden omwille van het geheel van glas-in betonramen door de Franse glazenier-kunstenaar Jacques Loire, dat als één van de belangrijkste ensembles naoorlogse glaskunst in België geldt. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde hoog, ensemblewaarde neutraal).

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand door architect Alfons Hoppenbrouwers uit 1966-1968 in Deurne, is weerhouden al eigenzinnig en typologisch vernieuwend voorbeeld van de eerste generatie post-conciliaire kerken. De kerk behoort samen met Ontmoetingscentrum Westrand in Dilbeek tot de belangrijkste realisaties van de architect, exemplarisch voor de naoorlogse Sint-Lucas-architectuur en de invloed van La Tourette door Le Corbusier. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde neutraal, ensemblewaarde laag).

Deze selectie van drie naoorlogse parochiekerken in Antwerpen, zal worden voorgedragen voor bescherming.

Het kerkenbeleidsplan formuleert het behoud van de eredienstfunctie en nevengebruik als voorkeursscenario voor de parochiekerk Heilige Pius X. Het nevengebruik wordt echter niet gespecificeerd, en beperkt zich tot op heden hoofdzakelijk tot concerten. De beheersvisie bevestigt de mogelijkheden tot multifunctioneel gebruik.

1.2. Historisch overzicht

1.2.1. Historiek

De parochiekerk Pius X bevindt zich in de wijk Oosterveld in Wilrijk. Dit gebied werd jarenlang gedomineerd door agrarische activiteiten, maar wordt in de jaren 1930 opgenomen in de stadsuitbreiding met als belangrijke gebeurtenis de stichting van het Sint-Augustinusziekenhuis in 1938. Met een nieuw stadsgebied ontstaat ook de nood aan een nieuwe parochie. In 1956 beslist kardinaal Jozef Van Roey tot de stichting van een nieuwe parochie in deze jonge wijk. Al snel ontstaat de noodzaak voor een nieuwe kerk, met de aankoop van gronden in 1959 als gevolg. Op deze gronden wordt een parochiezaal opgericht die al snel dienst zal doen als tijdelijke kerk.

Het is pastoor Raymond Meyer die zal aansturen op de bouw van een permanente kerk, waarvoor in 1960 een wedstrijd wordt uitgeschreven die gewonnen zal worden door de architecten Paul Meekels en Lode Wouters. Zij werken hun plannen verder uit in 1961, maar zullen deze plannen een aantal keer herzien. Uiteindelijk start de bouw pas in 1966, met op 3 september de symbolische eerstesteenlegging zoals vermeld op de gedenksteen in de gevel: STEEN GEWIJD DOOR MGR. C EYKENS / PIUS X VIC-GEN VAN

MGR. DAEM / 3.9.1966 BISSCHOP VAN ANTWERPEN. De kerk wordt ingewijd op 16 december 1967.

De reden waarom de bouw van de kerk zo lang op zich liet wachten, is waarschijnlijk te vinden bij nieuwe ontwikkelingen binnen de Katholieke Kerk. Van 1962 tot 1965 vond het Tweede Vaticaans Concilie plaats, waarbij het doel was de Kerk bij de tijd te brengen, te moderniseren. Dit concilie had een grote invloed op de liturgie: vanaf nu werd de eucharistie niet meer in het Latijn, maar in de taal van het volk gehouden. Ook vond het Tweede Vaticaans Concilie zijn neerslag in de architectuur: er werd gepleit voor meer sobere huiskerken, die de overheersende traditionele kerkenbouw achter zich lieten. De viering moest laagdrempelig worden, waarbij de actieve deelname van de gelovigen centraal kwam te staan. Paul Meekels en Lode Wouters moesten dus hun plannen uit 1961 wijzigen. Zo werd bijvoorbeeld de koorafsluiting achterwege gelaten en werd de oorspronkelijk voorziene doopkapel een sacristie.

1.2.2. De architecten

Paul Meekels (°1929) was actief als architect vanaf het beëindigen van zijn studie in 1952 tot de sluiting van zijn architectenkantoor in 1994, en geldt als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het brutalisme. De kerkgebouwen die hij ontwierp vormen een opmerkelijk, maar tot op heden onderbelicht onderdeel van zijn oeuvre, dat zich vooral in de provincie Antwerpen situeert.

Meekels genoot een opleiding architectuur en stedenbouw aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunde en Stedebouw (NHIBS) in Antwerpen, waar Léon Stynen op dat moment directeur was. Tijdens zijn stage bij Stynen zijn het vooral Meekels en zijn collega-stagiair Walter Bresseleers die twee paviljoenen voor Expo '58 mogen ontwerpen, namelijk het Petroleumpaviljoen en het paviljoen Liebig. Ook komt Meekels hier voor een eerste keer in contact met meubelontwerp: hij zal in samenwerking met Stynen een stoel ontwerpen voor één van de paviljoenen, waarvan er een 500-tal gerealiseerd worden.

In 1959 richt Meekels zijn eigen kantoor op in zijn woning aan de Keizershoevestraat in Wilrijk, een opmerkelijk gebouw in een kenmerkende, brutalistische stijl, en komt daarmee te wonen op het grondgebied van de parochie Pius X. Eén van zijn eerste grote opdrachten is een industrieel complex voor Janssens Farmaceutica in Beerse. Het grootste deel van Meekels' oeuvre betreft echter voornamelijk privéwoningen. In alle bouwwerken hanteert hij consequent een rationeel minimalisme, gekenmerkt door economie van materialen en middelen, ruimtelijke helderheid en constructieve logica. Meekels zal stevast kiezen voor een skelet uit gewapend beton om de kostprijs te drukken, ingevuld met lichte materialen of, later in zijn oeuvre, met metselwerk. Hij omarmt de moderniteit en laat het beton als constructief element zichtbaar. Daarnaast probeert Meekels doorheen heel zijn oeuvre het idee van een totaalkunstwerk na te streven. Hij zal niet enkel een gebouw ontwerpen, maar probeert ook waar mogelijk het interieur vorm te geven. In zijn woningen vindt dat zijn neerslag in het ontwerpen van bijvoorbeeld een open haard en ingemaakte kasten, maar ook in de realisatie van bepaalde lichtarmaturen.

In 1959 begeeft Meekels zich voor een eerste maal op religieus terrein, namelijk met zijn deelname aan de wedstrijd Pro Arte Christiana voor een kerk in Mortsel. Hiervoor vormt hij een trio met Willem Michiels en Ludo Michielsen en samen zullen zij de tweede prijs ex aequo winnen. Dit ontwerp zal later in aangepaste vorm gerealiseerd worden in Mol. In een vrij korte periode, namelijk van 1959 tot 1972, zal Meekels zes kerken ontwerpen en één verbouwing van een kerk leiden. In 1980 sluit hij zijn carrière binnen de religieuze architectuur af met de realisatie van een kerk in Wijnegem.

Voor het ontwerp van de Pius X-kerk werkt Meekels samen met zijn studiegenoot **Lode Wouters** (°1930), die stage liep bij Renaat Braem. Ook Wouters realiseerde

voornamelijk privéwoningen, met zijn eigen woning in Deurne uit 1961 als interessant voorbeeld. Voor deze architectenwoning in modernistische stijl hanteerde Wouters een gelijkaardige bouwtechniek en -stijl als Meekels, gekenmerkt door een skeletstructuur in gewapend beton ingevuld met metselwerk. De samenwerking met Paul Meekels voor de parochiekerk Pius X was zijn eerste groot project. Later zal Wouters zich associëren met architect Fons Mostien (°1940). Samen krijgen ze een aantal grote opdrachten zoals schoolgebouwen, een bibliotheek en projecten voor sociale huisvesting waarvoor het duo frequent in de prijzen viel. Daarnaast was Lode Wouters ook aan het werk binnen het architectuuronderwijs, namelijk als docent van de cursussen tekenen en architectonisch ontwerpen aan het NHIBS.

Het aandeel van Lode Wouters in het ontwerp en de realisatie van parochiekerk Pius X is vooral te vinden op constructief niveau. Zo zal hij samen met Meekels het concept bedenken waarbij de ramen rechtstreeks in de wand worden geplaatst. Wouters was niet betrokken bij het ontwerpen van het meubilair.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

1.3.1. Ruimtelijke context

De parochiekerk Pius X bevindt zich aan het einde van de Groenenborgerlaan, die is opgebouwd uit twee rijbanen gesplitst door een groenzone. De laan vertrekt ter hoogte van de Sneeuwbeslaan en de Cederlaan en geeft uit op de Prins Boudewijnlaan. Het grootste gedeelte van de laan ligt op grondgebied van Wilrijk, een kleiner stuk ligt op Antwerpen.

De kerk wordt aan weerszijden omgeven door appartementsgebouwen van een zestal bouwlagen hoog in een vrij uniform naoorlogs modernisme, de gangbare architectuurstijl voor deze standaardtypologie uit de jaren 1960. Door de opvallend hoge toren en de afwijkende plaatsing van het gebouw ten opzichte van de rooilijn, weet de Pius X-kerk toch de aandacht te trekken.

Het tamelijk lage kerkgebouw staat naar achter ten opzichte van de rooilijn, waardoor een bescheiden voorplein ontstaat met een beeldbepalende toren die zich tegen de bouwlijn bevindt. In de laan geldt een achteruitbouwstrook die resulteert in een voortuintje bij de aanpalende appartementsgebouwen. Om tot een handige kortparkeervoorziening te komen, werd ter hoogte van de kerk in de plaats daarvan gekozen voor een afsplitsing van de straat.

1.3.2. Exterieur

Parochiekerk in brutalistische stijl, toegewijd aan paus Pius X. De lage kerk geeft een vrij gesloten indruk. Opvallend zijn de verspringende gevels opgebouwd uit een betonskelet ingevuld met eerste keus rode machinesteen in halfsteensverband. Voor de verspringende opbouw werd gekozen om twee redenen: enerzijds om stabiliteit te verzekeren, anderzijds om de wanden van een zekere ritmiek te voorzien. De voorgevel is duidelijk horizontaal in drie componenten verdeeld: een onderste register met ramen geplaatst in de nissen van de verspringende gevel, een volledig gesloten middendeel, en een bekroning met een glazen strook die doorloopt in de zijgevels. In deze zijgevels komt eenzelfde ritmiek voor, maar zijn de verspringende muurdelen volledig gesloten gehouden. De omlopende glazen strook wordt hier onderbroken door de twaalf uitstekende betonnen balken waarop het platte dak rust. De achtergevel kent een vrij plastische uitwerking, waarbij een autonoom volume van één bouwlaag aanleunt tegen het kerkgebouw. In deze laag is een nis ingewerkt waarin een afgeschuind cilindervormig volume werd geplaatst, welke de spiltrap naar de eerste verdieping herbergt. Centraal in de achterwand wordt de nis herhaald. Het is opmerkelijk dat door de architecten zoveel aandacht werd besteed aan de plastische compositie van de achtergevel, zeker gezien de beperkte zichtbaarheid, beperkt tot de achterliggende privétuinen.

Oorspronkelijk werd de toren voorzien als onderdeel van het kerkgebouw, maar uiteindelijk werd er toch voor een vrijstaande klokkentoren tegen de bouwlijn gekozen. Waarschijnlijk werd deze beslissing genomen met de toekomstige stedelijke ontwikkeling in het achterhoofd. Men nam in rekening dat er mogelijk appartementsgebouwen rond de kerk gebouwd zouden worden, waardoor het effect van de toren zou verdwijnen. De 33 meter hoge toren is opgebouwd uit vier getorste betonvlakken die bovenaan samensmelten in twee vlakken, waarbij het gladgekofferd beton duidelijke horizontale inkepingen bezit afkomstig van de verschillende bekiste delen. De klokkentoren wordt bekroond met een kruis in geanodiseerd aluminium. In 2001 werd betonrot vastgesteld bij de toren, waardoor een behandeling noodzakelijk was.

Het kerkgebouw wordt met de toren verbonden aan de hand van een driedelige stalen luifel. Om voldoende licht te voorzien, worden de drie delen met elkaar verbonden door twee koepelvormige lichtstraten. Rechts van deze luifel is nog een kleinere luifel toegevoegd, met de hoofdluifel verbonden door een korte lichtstraat. De hoofdluifel is overkragend over de kortparkeervoorziening om zo een overdekte uitstapplaats te voorzien. Links en rechts van de hoofdluifel bevindt zich telkens een kleinere luifel die toegang biedt tot de twee zijingangen, waarbij de linkse luifel bestaat uit één element zonder lichtstraat en de rechtse is opgebouwd uit twee delen met centrale lichtstraat. Oorspronkelijk waren de luifels bekleed met wit pvc, maar deze werden circa 2000 gerestaureerd waarbij er gekozen werd voor een nieuwe bekleding in donkerrood metaal.

Het met betonklinkers verharde voorplein bevat vandaag een aantal groenperken met in totaal 18 lindebomen en lage beplanting, alsook enkele recent toegevoegde zitbanken. Oorspronkelijk waren door de architecten 20 bomen van verschillende soorten voorzien, 7 aan de rechterzijde (vandaag nog 5) en 13 aan de linkerzijde. Uiteindelijk werden er 20 lindebomen geplaatst, waarbij er later 2 bomen aan de rechterzijde terug verwijderd werden, namelijk deze die dichtst tegen luifel stonden. Vermoedelijk moesten deze wijken voor de behandeling van de toren tegen betonrot. Een aantal van de perkjes met lage beplanting was oorspronkelijk voorzien om gevuld te worden met witte keien. Door de grote luifel ontstaat er een beschutte plaats voor de kerk.

1.3.3. Plattegrond

Kerkgebouw op licht trapeziumvormige plattegrond, waarbij de centraal gelegen grote liturgische ruimte plaats biedt aan ongeveer 600 gelovigen en nog eens 300 gelovigen op het balkon. De toegang tot de kerk is mogelijk via drie noordelijk gelegen tochtportalen, elk met hun eigen luifel. Tussen het linkse en het centrale tochtportaal waren op het oorspronkelijke plan uit 1961 op deze plaats twee aparte ruimten voorzien, namelijk een credozaal en de doopkapel, maar onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie verdween de doopkapel van het plan en ontstond er één grote sacristie, die sinds 1971 dienst doet als weekkapel. Tussen het centrale en rechtse tochtportaal bevinden zich twee verstrengelde bordestrappen die naar het balkon leiden.

Achter het altaar en de plaats voor het zangkoor aan de zuidkant bevindt zich een catechismuslokaal, een ruimte op het plan aangeduid als 'bidstoel', en twee sacristieën. Via een wenteltrap is de eerste verdieping van dit gedeelte bereikbaar met een zolder en een oefenruimte voor het zangkoor, welke vandaag dienst doet als archiefruimte.

1.3.4. Interieur

Via de drie tochtportalen met deuren in gehard securitglas met de oorspronkelijk metalen handgreep kan men de kerk betreden. Daar geven paarskleurige houten deuren met dezelfde handgreep toegang tot de grote liturgische ruimte. Wat onmiddellijk opvalt is de openheid en lichtheid van deze ruimte, desondanks het gesloten karakter van de wanden. Dit kadert in de filosofie van het Tweede Vaticaans Concilie waarbij in functie van de liturgie gestreefd werd naar een goede zichtbaarheid voor alle gelovigen. Door het dak te laten rusten op twaalf ter plaatse gegoten betonnen liggers zijn pilaren overbodig

en wordt een zo goed mogelijke zichtbaarheid gewaarborgd. Het balkon werd opgehangen met behulp van 5 stalen trekstangen aan deze liggers om zo de zichtlijnen van de gelovigen achterin de ruimte te verzekeren. Het daglicht stroomt indirect binnen via de omlopende glasstrook tussen de betonnen liggers net onder het plafond, waarbij het glas in de zijgevels rechtstreeks zonder raamkader in de wand geplaatst werd en in de voorgevel met behulp van minimaal houten schrijnwerk. Door deze lichtstrook krijgt het dak een bijna zwevende indruk. Het altaar en het tabernakel worden extra in de kijker gezet aan de hand van drie rechthoekige gekleurde bovenlichten van verschillende grootte met schuine wanden en een hellende dakpartij. De kleuren van de wanden van de bovenlichten zijn bordeauxrood, felgeel en oranje, waarbij het rode bovenlicht oostelijk en de twee andere bovenlichten zuidelijk georiënteerd zijn. Deze beide manieren van lichtvoorziening zijn duidelijk geïnspireerd op de kapel Notre-Dame du Haut in Ronchamp (1955) en het klooster Sainte-Marie de La Tourette in Éveux (1960), beiden van Le Corbusier, voor wie Meekels een grote fascinatie kende.

De vloer van de kerk bestaat uit blauwe hardsteen en is hellend, met een verschil van 72 centimeter van de ingang tot de trappen van het podium met het altaar. De verspringende zijwanden opgetrokken in paepsteen zijn 2cm diep gevoegd en witgekalkt. Ook de achterwand is gewit en diep gevoegd en geeft daardoor een uiterst sobere indruk. Deze achterwand is opgebouwd uit metselwerk in koppverband, om de zijkanten vlot half rond te kunnen maken en het centrale gedeelte van de wand in te laten springen. Op die manier wordt er voldoende ruimte voorzien op het podium. Door de wanden onbekleed te laten, had Meekels een probleem met het wegwerken van de elektrische bedrading. Hij voorziet een creatieve oplossing waarbij de bedrading wordt weggewerkt in de deurlijsten.

De combinatie van de gesloten witte wanden, het witte plafond en de donkere vloer geeft de kerk een monochrome indruk, zoals voorzien door Meekels en Wouters. De nissen die gevormd worden door de verspringende wand zijn mettertijd grijs verkleurd door de verwarming. Enige kleuraccenten zijn de ossenroodkleurige wand van de vier biechtstoelen tegen de westelijke zijgevel, de paarse deuren van de tochtportalen en aanpalende wanden in dezelfde ossenroodkleur als de biechtstoelen, allen volgens het originele concept.

De vier vrij sobere biechtstoelen zijn opgebouwd uit een voorwand in metselwerk en een opvallende deur bestaande uit verticaal gelijkde latten van verschillende grootte, waardoor er een aantal onregelmatige openingen ontstaat. Elke biechtstoel bevat aan weerszijden van de centrale cel voor de priester plaats voor een gelovige, afgesloten door een houten wand met pivoterende latten. Aan de linkerkant van elke deur voor de priester bevindt zich een eenledig muurdeel, de rechterkant wordt gevormd door een tweeledig muurdeel met een verticale lichtspleet. De toegang voor de gelovigen wordt niet afgesloten door een deur.

Aan de zuidzijde van de ruimte staat het altaar opgesteld voor de naar achter springende wand. Dit altaar bevindt zich op een vijfhoekig podium toegankelijk via een omlopende trap met vijf treden. Door deze specifieke vorm van het podium ontstaat er spontaan een waaieropstelling van de zitbanken. Aan de rechterzijde van de achteruitspringende wand is een vierhoekige credenstafel ingewerkt in blauwe hardsteen. Rechts van het altaar bevindt zich een zijaltaar ingewerkt in een nis.

Achter de zuidwand met het altaar bevindt zich nog een aantal bijruimtes, zijnde een catechismuslokaal en twee sacristieën. In de westelijke sacristie is een interessante oplossing gevonden voor de lichtinval: de architecten plaatsten twee horizontale kamerbrede ramen, één net onder het plafond en één ter hoogte van de kasten. Om inkijk te vermijden, werd voor dit laatste raam een betonnen element geplaatst, duidelijk geïnspireerd op een gelijkaardige toepassing van Le Corbusier in het klooster Sainte-Marie de La Tourette. De ingemaakte kasten in de sacristie vormen een vrij sober

ontwerp uitgevoerd in hout. Aan de linkerkant bevindt zich hier een kamerbrede lage kast met acht dubbele deuren en een gelamineerd synthetisch blad, aansluitend tot aan de raampartij. Aan de rechterkant is een plafondhoge kast ingewerkt met drie deuren en drie bovenkasten.

Om in de grote kerkruimte een goede akoestiek te verzekeren, voorziet Meekels een aantal interessante en beeldbepalende oplossingen. Een eerste, vrij beperkte ingreep is het optrekken van de achterwand onder het balkon uit geperforeerde baksteen. Ook de verspringende wanden met diepe voegen dragen bij tot een betere geluidsoverdracht. Tussen de betonnen liggers aan het plafond werden heraklithplaten aangebracht, tevens voor een goede akoestiek. De meest opvallende ingreep is echter hangend aan dit plafond te vinden: door een negentigtal witte hardboard platen puntsgewijs op te spannen tussen de betonnen liggers, waardoor ze een licht gebogen gebolde vorm krijgen, wordt een goede akoestiek verzekerd en krijgt het plafond een interessante visuele ritmering.

De zeven smalle plafondhoge glas-in-loodramen in de weekkapel zijn gerealiseerd door de glazenier Marc De Groot in 1975 en hebben als onderwerp Christus en de eucharistie. Zo toont het eerste glasraam de afbeelding van vissen en de Griekse letter alfa. Het tweede glasraam bevat de afbeelding van een brood, gevolgd door een raam met de afbeelding van een geopend boek met de tekst 'In het begin'. Op het vierde glasraam is een brandende kaars afgebeeld. Het vijfde glasraam bevat de afbeelding van een wijnrank en het voorlaatste raam toont de Griekse letter omega. Het laatste raam is breder dan de zes voorgaande en beeldt de toren van de Pius X-kerk af, badend in het zonlicht en met omzwerrende vogels.

1.3.5. Meubilair

Een groot deel van het meubilair werd ontworpen door Paul Meekels en is ofwel aangegeven op het oorspronkelijk plan waardoor het integraal deel uitmaakt van het kerkgebouw, ofwel zijn de originele ontwerptekeningen bewaard. Het meeste meubilair werd in eerste instantie ontworpen voor de kerk Sint-Jozef Ambachtsman in Mol, waarvan het ontwerp ouder is, maar die na de Pius X-kerk gerealiseerd werd. Meekels hergebruikt deze ontwerpen in veel van zijn latere realisaties. Alle meubilair is onderhevig aan de modolor, een maatsysteem bedacht door Le Corbusier om architectuur en bij uitbreiding meubilair af te stemmen op de menselijke schaal.

Zo werd het altaar ontworpen door Paul Meekels. Het betreft een simpel ontwerp met U-vormige voet waarop een blad rust, uitgevoerd in gepolierde blauwe hardsteen. Kenmerkend zijn de vier uitgehouwen kruisjes.

Nog op het podium bevindt zich links van het altaar een eenvoudige lezenaar ontworpen door Meekels. Het betreft een roestvrijstalen cilinder met een legplank en een verstelbare buis voor de microfoon.

Ook de doopvont, rechts van het altaar, is een opmerkelijke creatie van Paul Meekels en bestaat uit een roestvrijstalen kuip met deksel rustend op een cilindervormige sokkel. Naast de vont bevindt zich een vrijstaande afloop waarop het deksel omgekeerd geplaatst kan worden. Interessant is het feit dat het doopwater elektrisch verwarmd wordt in de vont.

De wijwatervaten en de offerblokken zijn opgebouwd volgens een gelijkaardig concept. Het betreft telkens een cilindervorm, waarbij voor het wijwatervat een kom is ingewerkt in de buis, en bij het offerblok een bolvorm met gleuf voor de donaties de cilinder bekroont. Rond deze gleuf staat tweemaal 'STOELGELD' gegraveerd. Er bevindt zich telkens een duo van wijwatervat en offerblok aan de twee zijingangen, en twee duo's aan de centrale ingang. Ook op het bordes van beide trappen naar het balkon met zwart

granieten treden was oorspronkelijk een duo van wijwatervat en offerblok opgesteld. Op het bordes van de voorste trap is het wijwatervat verdwenen.

Daarnaast zijn er een aantal interieurelementen in de kerk die niet ontworpen werden door Meekels. Zij waren aanwezig bij de inwijding, maar zijn van geringe artistieke waarde. Zo is aan de oostwand een bescheiden kruiswegstatie van de hand van de Antwerpse kunstenaar Ignace Verwilghen uit 1967 aangebracht. Het betreft een veertiendelige keramieken uitvoering met een schematische voorstelling van het hoofd van de lijdende Jezus. Het tabernakel met een veelkleurige abstract front is van de hand van Jaak Speybroeck.

Doorheen de jaren werden er nog een aantal toevoegingen gedaan, zoals bijvoorbeeld vier tafelkandelaars, een kandelaar op voet en de godslamp, allen naar ontwerp van edelsmid Wim Ibens, tevens de oprichter van de afdeling edelsmeden aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen.

Doorheen de tijd groeide de ontevredenheid over de uiterst sobere wand achter het altaar die Meekels volledig wit liet, zonder enige vorm van decoratie. Reeds rond 1973 wordt een sober kruisbeeld aan de kale achterwand aangebracht, wat uiteindelijk nog onvoldoende bleek: in 1985 wordt er namelijk een Christusfiguur aan het kruis toegevoegd, uitgevoerd door beeldhouwer Jos De Decker.

Ook het terracotta hoogrelief boven het zijaltaar is een latere toevoeging. Het betreft een werk van kunstenaress May Claerhout uit 1980 dat paus Pius X omgeven door gelovigen voorstelt. Aan de rechterkant van dit zijaltaar is een massieve stenen kaarsenstand tegen de zijwand geplaatst, onder een Mariabeeld. Het is niet duidelijk wanneer deze toevoeging gedaan werd.

Het orgel dat oorspronkelijk aanwezig was in de kerk was het Stevensorgel (ca. 1925), afkomstig van een klooster in Mechelen. In 1988 werd het vervangen door het grotere Helmetorgel gebouwd door firma Gerard D'Hondt uit Herselt, dat zich oorspronkelijk bevond in de H. Familiekerk in Schaarbeek. Beide orgels wisselden van locatie. Het Stevensorgel is nog steeds te vinden in de kerk in Schaarbeek, zij het gedemonteerd.

1.3.6. Cultuurgooderen

De bijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante informatie betreffende de cultuurgooderen.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 24 mei 2017. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Behoudens verborgen gebreken, bevindt het gebouw zich in goede bouwfysische toestand.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

De parochiekerk Pius X naar ontwerp van Paul Meekels en Lode Wouters uit 1966-1967 wordt voorgedragen voor bescherming omwille van de historische, de architecturale en de artistieke waarde.

2.1.1. Historische waarde

De parochiekerk Pius X bevindt zich op de breuklijn gevormd door het **Tweede Vaticaans Concilie**, dat een kantelpunt vormt in de traditie van de kerkelijke architectuur. Zij is de getuige van een nieuwe kerkelijke realiteit die sinds 1965 en tot vandaag doorwerkt. In oktober 1962 roept toenmalige paus Johannes XXIII ruim 2.500 bisschoppen samen om het Tweede Vaticaans Concilie te starten. Doel was het zogenaamde *aggiornamento*: men wou de Kerk terug bij de tijd brengen door verandering en vernieuwing. Concreet was het de bedoeling om het geloof terug aan de gelovigen te geven en een actieve deelname te bekomen. Dit had een zeer grote impact op de architectuur van het kerkgebouw: zichtbaarheid werd hoog in het vaandel gedragen, de kerk moest laagdrempelig worden en soberheid kwam centraal te staan. Het eerste ontwerp van de parochiekerk Pius X dateert uit 1960. Toch zal de bouw van de kerk pas starten in 1966. De architecten moesten namelijk de plannen wijzigen in functie van de veranderende liturgie, voornamelijk wat betreft het interieur.

De zoektocht naar oplossingen om de nieuwe religieuze concepten zoals gedefinieerd in het Tweede Vaticaans Concilie te vertalen naar de architectuur resulteerde in een aantal interessante ingrepen in de parochiekerk Pius X. Zo verdween de doopkapel van het plan en werd de sobere doopvont centraal in de liturgische ruimte geplaatst, naast het altaar. Dat altaar bevindt zich niet meer tegen de achterwand zoals voorzien op de plannen, maar werd naar voor geplaatst zodat de priester met zijn gezicht naar de gelovigen kwam te staan. Ook verdween de oorspronkelijk voorziene koorafsluiting en werd in plaats van een preekstoel een simpele lezenaar voorzien. Dit is de eerste kerk waarvoor Meekels postconciliair meubilair voorziet als uitdrukking van het nieuwe concept van de gemeenschapsviering. In zijn latere realisaties zal hij altijd onderdelen van deze inrichting kopiëren of licht aanpassen aan de kerk in kwestie. De Pius X-kerk blijft echter een van de enige kerken waar het concept van Meekels nog tot in de details zichtbaar is.

2.1.2. Architecturale waarde

De parochiekerk Pius X behoort tot de meest vooruitstrevende voorbeelden van naoorlogse kerkelijke architectuur in België. De naoorlogse periode is het toneel van verhitte debatten over hoe de nieuwe religieuze architectuur vorm moet krijgen. Aan de ene kant is er een duidelijke voorkeur voor een terugkeer naar de vooroorlogse traditie, die tijdens de jaren 1950 de dominante factor blijft. Aan de andere kant van het spectrum tekent zich een drang af naar een compleet nieuwe vormentaal, die zich afzet tegen de traditie en de moderniteit omarmt. Het is met de bouw van kapel Notre-Dame du Haut in Ronchamp (1951-1955) naar ontwerp van Le Corbusier dat de weg geëffend wordt voor een nieuwe **naoorlogse religieuze architectuur**. De parochiekerk Pius X is exemplarisch voor deze evolutie tijdens de jaren 1960. De logische planopbouw en het sober interieur komen tegemoet aan de voorschriften van het Tweede Vaticaans Concilie. De lichtwerking met de omlopende glasstrook en de gekleurde bovenlichten is duidelijk geïnspireerd op Notre Dame du Haut en het eveneens door Le Corbusier ontworpen klooster Sainte-Marie de La Tourette in Évieux (1960).

De parochiekerk Pius X is representatief voor het **brutalisme**. Paul Meekels is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van het brutalisme in België, onder andere ingegeven door zijn stage bij Léon Stynen en zijn fascinatie voor Le Corbusier. Het

rationeel minimalisme van Meekels wordt gekenmerkt door ruimtelijke helderheid, economie van materialen en middelen en constructieve logica. Met de parochiekerk Pius X creëerden Meekels en Lode Wouters een eigenzinnig religieus gebouw, gekenmerkt door zijn ruwheid en soberheid. Het gebruik van een skelet in gewapend beton ingevuld met metselwerk is karakteristiek voor de economie van materialen en middelen die Meekels nastreeft, maar ook het zichtbaar laten van constructieve elementen zoals de twaalf betonnen liggers waarop het dak rust is typisch brutalistisch. Meekels kiest er wel voor om de binnenmuren wit te schilderen, om zo de liturgische ruimte te laten baden in het licht. De opmerkelijke betonnen toren, die nog sporen van de bekisting draagt, is een waar brutalistisch manifest.

Binnen het **oeuvre van Paul Meekels** kent de parochiekerk Pius X een bijzondere plaats. Hij realiseerde vooral woningen in het Antwerpse, maar heeft ook zeven kerken op zijn palmares. Het vroegste ontwerp betreft de kerk Sint-Jozef Ambachtsman in Mol (1959-1967), dat oorspronkelijk getekend werd voor de wedstrijd Pro Arte Christiana voor een kerk in Mortsel. De gaaf bewaarde Pius X-kerk in Wilrijk is de tweede kerk die Meekels ontwierp, maar deze werd als eerste gerealiseerd, weliswaar met een aantal jaar vertraging door de ontwikkelingen van het Tweede Vaticaans Concilie. Daarnaast is deze kerk de grootste die Meekels realiseerde, namelijk met plaats voor ongeveer duizend gelovigen.

2.1.3. Artistieke waarde

Met de realisatie van parochiekerk Pius X toont Paul Meekels zich een voorstander en beheerser van het concept **totaalkunstwerk**. Hij ontwerpt niet enkel een 'leeg' gebouw maar neemt ook de inrichting voor zijn rekening. De doopvont, wijwatervaten, het altaar vormen een ensemble in absolute harmonie met de architectuur. In deze kerk zijn niet enkel de meeste objecten van de hand van Meekels bewaard, maar bevinden ze zich ook nog op de originele plaats. De kerk kenmerkt zich door een minimum aan ornamentiek, waarbij de lichtwerking op de wanden en de vloer bijna verheven wordt tot decoratief element. Zo goed als al het meubilair is oorspronkelijk ontworpen door Meekels en is uiterst functioneel bedacht, waarbij de meest geschikte, robuuste, betaalbare en onderhoudsvriendelijke materialen gebruikt werden voor de objecten, volledig kaderend in de economie van materialen en middelen die hij nastreeft. Bovendien bevindt het meubilair zich nog op de originele plaats, waardoor het gebouw een hoge ensemblewaarde krijgt en de stempel van de architect nog duidelijk zichtbaar is. De architectuur en de inrichting zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hier werd door een samenspel van exterieur, interieur en meubilair een uiterst sober en sereen kerkgebouw gerealiseerd, volledig in de lijn van de betrachtingen van het Tweede Vaticaans Concilie.

2.2. Motivering van het type bescherming

De Parochiekerk Pius X met plein en cultuurgoederen wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Dit type bescherming wordt gemotiveerd door de aan de architectuur gelieerde erfgoedwaarden en het ensemble van exterieur en interieur.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming heeft betrekking op het pand gelegen Groenenborgerlaan 216 in Antwerpen (Wilrijk), kadastraal gekend als: Antwerpen, 42^e afdeling, sectie B, 361G4, 361Y4 en 361/02.

Omwille van de ensemblewaarde van de kerk en het voorplein wordt het volledige perceel voorgesteld voor bescherming als monument.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

De Pius X-kerk is opgenomen in de vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed (Parochiekerk Pius X, ID: 11581). Er ligt geen beschermd onroerend erfgoed in de onmiddellijke omgeving van dit pand.

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

Het te beschermen goed ligt volgens het gewestplan in woongebied.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

4.1.1. Archivalia

Architectuurarchief Provincie Antwerpen, archief Lode Wouters.

Architectuurarchief Provincie Antwerpen, archief Paul Meekels.

Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier DA002468, Architectenwoning Lode Wouters (BRAEKEN J., 2008).

Parochiearchief Sint-Jozef Ambachtsman Mol, ontwerptekeningen meubilair.

Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossiers, 222#1237 en 238#11651.

4.1.2. Literatuur

BRAEKEN J. 2003: Meekels, Paul in: VAN LOO, A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 416-417.

CORENS R. & SMETS I. 2010: *50 jaar H. Pius X-parochie Wirlijk*, Wilrijk.

HOOFTMAN T. 2016: *Kerk voor het volk. De implementatie van het Tweede Vaticaans Concilie in naoorlogse religieuze architectuur aan de hand van zeven kerken naar ontwerp van Paul Meekels*, onuitgegeven thesis, universiteit Gent, vakgroep Kunstwetenschappen.

LAMBERIGTS M. & DECLERCK L. 2015: *Het Concilie Vaticanum II*, Antwerpen.

Beschermingsdossier: Parochiekerk Pius X, monument

SCHOETENS J. 2008: *Paul Meekels, architectus ludens*, onuitgegeven thesis, Hoger Instituut voor Architectuurwetenschappen Henry van de Velde Antwerpen.

VAN PASSEN R. 1982: *Geschiedenis van Wilrijk*, Wilrijk, 404.

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. De fotobijlage bij het beschermingsdossier bevat bijkomende archieffoto's, plannen, ... die het dossier verder onderbouwen of illustreren.

5.3. Cultuurgoederen

De bijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante informatie over de cultuurgoederen. Bij het beschermingsdossier is er geen afzonderlijke bijlage omtrent de cultuurgoederen toegevoegd.